

BOSZNIA-HERCEGOVINA: A JUGOSZLÁV ÖRÖKSÉG

UGO VLAISAVLJEVIĆ

A jugoszláv kommunizmus és utána: az etnopolitika kontinuitása*

A modern, illetve relatíve modern politikai élet létrejöttével párhuzamosan a szocialista Jugoszláviában a nyilvános életből kizárták a vallást, ami ugyanakkor az *etnikai* [szerbül *etnički*, ez az angol *ethnic* megfelelője – *a ford. megj.*] bizonyos mértékű visszahúzóásával is járt. Ám ma már, az etnikai tudat posztkommunista ébredése után, ez utóbbi jelenségről kétértelműen beszélhetünk. Kétségtávol szót ejthetünk a vallási identitás visszahúzódsáról – mely a kollektív identitás formájaként sokáig domináns volt – az igen erőszakos szekularizáció hatására, de ugyanígy beszélhetünk most a vallásnak a politikai életbe való visszatéréséről is mint a posztkommunista társadalom reetnicizálásával kapcsolatos eseményről. Mégis, e két jelenség közt, mely az előző rendszer kezdetét és végét jellemzik, nincs semmiféle etnikai üresség. Éppen ellenkezőleg. Ha az az érzésünk, hogy a vallási tudat ma magába szívja az etnikai identitást, az nem jelenti azt, hogy ez régen is így volt. Pont annak köszönhetően, hogy a vallás szerepe hol erősebb, hol gyengébb volt a politikai életben és az etnikai identitás formálásában, válik lehetővé, hogy a lokális etnikai identitás történelmi megalapozottságában található mély metamorfózisokat észrevehessük.

A délszláv népek újabb történelme két nagy *etnikai rekonstrukció*t szült. Az első a modern politikai identitásnak, a munkásosztály identitásának megjelenéséből ered. Annak ellenére, hogy a vallási identitást

---

* Jugoslovenski komunizam i poslije: kontinuitet etnopolitike. *Status*, [Mostar] 2004. 2. sz. 118-123.

erőszakos ideologizálással nyomták el, az etnikai identitás továbbra is igen fontos szerepet játszott a jugoszláv társadalomban, noha másodlagos volt a bevett politikai identitáshoz képest.¹ A megörökölt etnovallási identitás új etnopolitikai identitássá vált, semmit sem veszítve ősisége látszatából. A modern politikai intézményrendszer első radikális beavatkozásának hála, ami a hagyományos kollektív identitásra irányult, az etnikai identitás az elnyomott vallási identitás helyére lépett, vagy éppenséggel ez utóbbi etnikai identitásként mutatkozott meg. Ha ragaszkodunk e helycsere megletéhez a specifikus jugoszláviai (politikai) modernizáció kontextusában, akkor azt állíthatjuk, hogy az *etnikai* a vallási identitás *manifeszt politikai formájaként jelenik meg* (a szekularizáció, illetve legelőször is a tömeges kommunista felvilágosítás korszakában, melyet az állam végzett el).

A modern politikai eszközök által interpretált és intézményesített etnikai vagy etnovallási identitás *nemzeti identitássá* vált. Jugoszlávia multietnikus ország maradt, ezért állítható az, hogy minden etnovallási identitást külön „nemzetesítettek”. Ezeket az identitásokat egyidejűleg, de külön-külön intézményesítették. Ezért leszögezhető, hogy lényegük kifejezetten etnikai volt, mivel nem engedte meg a közös nemzeti identitás, a jugoszláv létrejöttét, annak ellenére, hogy a szocializáció minden lehetséges eszközével ezen voltak, a közvélemény ilyen irányú megteremtésére törekedtek. Noha ez a projekt a közös *politikai* identitás megteremtésének militáns módja volt (valójában a munkásosztály osztálytutdata fejlesztésének nevezhető), nem törekedtek az etnikai identitás háttérbe szorítására, hanem azok újbóli összefűzését és egyesítését akarták elérni – saját logikájuknak megfelelően, ami a rokonsági viszonyok meghatározó voltának megőrzésére irányult.

Az etnikai elvet kezdetektől fogva az új politikai rendszer alapjaiba rakták le. S éppen az etnikai pluralizmus gyengítette meg a szocialista állam föderális berendezkedését. A köztársaságok uniója inkább az egyesült etnikumok valóságát tartotta fenn – vagyis a védelmi szövetséget –, semmint a proletariátus által vezetett egységes nép valóságát. Másfelől éppen a megteremtett politikai egység nehezítette a valódi föderális viszonyok fejlesztését.²

¹ A politikai identitásról, mint modern kollektív identitásról, és különösen a „kollektív identitás feltámadásának” modern jelenségéről lásd: Malek Chebel: *La formation de l'identité politique*. Editions Payot et Rivages, Paris, 1998.

² Akár az is állítható, hogy a kommunista országok, noha némelyik nem volt föderatív állam, voltaképpen képesek voltak a szövetségi viszonyok ápolására. Lásd

A nyilvános politikai szférában a vallás hiányával jellemezhető etnikai, ami tehát éppen lényegileg jellemezte, a kulturális valóság értelmét kapja, pontosabban a kulturális örökséget. Bizonyos értelemben az etnikai éppen azáltal jön létre etnikaiként, hogy a vallás háttérbe szorul a nyilvánosságban. Annak köszönhetően, hogy a *politikai* radikálisan beavatkozik a *társadalmiba*, az etnikai „kulturaként”, nem pedig vallás-ként válik láthatóvá, még ha az előbbi nem is sokkal több, mint a vallási kultúra. A modernizáció adott politikai, társadalmi és gazdasági kontextusában, ami a két jugoszláv állam [az első 1918–41, illetve a második 1945–91 között – *a ford. megj.*] révén valósult meg, az etnikai identitás mint a modern tudat jelensége akkor jelenik meg, amikor a vallást *politikailag* szorítják háttérbe a nyilvánosságban (még pontosabban: amikor a nyilvánosság modern formájában egyáltalán kialakul).

Éppen az etnikaival való összekapcsolódása révén, az egész szimbolikus megjelenésében látható, hogy a politika, ti. a kommunista ideológia és politikai intézményei lépnek a vallás *helyébe*. Mintha a történelem ezen órájában a vallás – az a vallás, amely az inkorporatív imperializmus évszázadaiban a közösség egységét és folyamatosságát biztosította – arra kényszerülne, hogy az etnikait mintegy átadja megőrzésre a politikainak (ami tradicionális, premodern formáját modern nemzetivé alakította át). Az, hogy a politika fontosabb lett a vallásnál, azonban nem jelenti azt is, hogy az etnikai bármit veszített volna jelentőségéből. Ha ezzel szemben az etnikai éppenséggel fontosabb is volt mind a politikánál, mind a vallásnál, akkor azt is feltételezhetjük, hogy a politika, átveve a vallás helyét, át kellett hogy vegye a vallás etnikai szerepét is: éppen azért, mert nem számíthatott a közös vallásosság, azaz a civil vallásosság minimumára sem.³ Csak ebben az esetben őrizhető meg a leghitelesebben az etnikai elem: az – úgymond – megöröklött formájában. Az etnikai ekkor a legmodernebb alakjában jelenik meg: ama helynek vagy keretnek a neve, amelyen belül a politika és a vallás kölcsönösen viszonyulnak egymáshoz.

Igaz, a kommunista forradalom után, miután a politika erőteljesen benyomult a társadalmi valóságba, az etnikai elv nem húzódott vissza a politika autentikus szférájából. Emiatt figyelhető meg a politikai

---

erről például: Will Kymlicka és Magda Opalsi: *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*. Oxford University Press, Oxford, 2001, 365–366.

³ Lásd erről: Hans Maier: *Politische Religionen. Die totalitären Regime und das Christentum*. Herder, Freiburg-Basel-Wien, 1995, 106.

és az etnikai közt az *egymás kiegészítésének logikája*.⁴ A forradalom mindenképpen a politikai modernitás megjelenésének az *eseménye* volt.⁵ Az ún. első Jugoszlávia sikertelensége után a politizálás új, életképebb hullámát jelentette ez, amely végre a társadalom modernizációját tűzte ki célul. Am a forradalomnak, hogy így mondjuk, nem volt meg a saját eseménye. Mert a forradalom eseménye ugyanakkor az *etnikai felszabadulás* eseménye is volt.⁶ A kommunizmus időszakában egész Kelet-Európában a II. világháborút és az antifasiszta harcot szocialista forradalomként értelmezték – talán leginkább polgárháborús jellege miatt, amely mindeütt megfigyelhető volt.

Az etnopolitika visszatérése az etnonacionalizmus formájában a kommunizmus bukása után annak az elemnek a törekénységére utal, amely alapján a modern nemzet más, premodern politikai egységektől különbözik – *a polgárságéra*. Éppen a nemzet polgári vagy republikánus koncepciójából kiindulva beszélhetünk „az egykori Jugoszlávia nemzeti gyengeségeiről”.⁷ Világos, hogy a kommunizmus „mindent átfogó doktrínájának” uralma semmiképpen sem teremtett megfelelő környezetet ahhoz, hogy a kortárs demokráciákra jellemző *politikai koncepciókat* és *kultúrát* alakítsanak ki.⁸ Az egyenjogú és egyenrangú polgárok közössége – mint a demokratikus nemzet társadalmi lényege – nem pusztán túlságosan ideologizált maradt, de sohasem vált eléggé deetnicizálttá. A modern politikai társadalom kiépítése a megfelelő polgárság létrejötte nélkül ment végbe.⁹

⁴ Erről a logikáról lásd: Jacques Derrida: *De la grammatologie*. Les éditions de Minuit, Paris, 1967, 59–61.

⁵ A politikai modernitás, éppúgy, mint a forradalmak kora, *eseményekkel* telített. Vö. Anne Amiel: *Hannah Arendt – Politique et événement*. PUF, Paris, 1996, 42–43.

⁶ Azért, mert a területi felszabadulás az etnicitás minden elemét magán viselte, főképpen az etnikai felvirágzásét. E terminus fontosságáról lásd: Anthony D. Smith: *The Ethnic Origins of Nations*. Blackwell Publishers, Oxford, 1986, 50–68. Az ún. népfelszabadító harcnak, mint kommunista forradalomnak a reinterpretációjának motívumairól és következményeiről lásd: Ugo Vlasavljević: *La constitution guerrière des petites nations des Balkans ou 'Qui s'agit-il de réconcilier en Bosnie-Herzégovine? Transeuropéennes*, [Paris,] 1988/1999, No 14/15. 125–141.

⁷ Dominique Schnapper: *La communauté des citoyens. Sur l'idée moderne de nation*. Gallimard, Paris, 1994, 36–37.

⁸ John Rawls: *Political Liberalism*. Columbia University Press, New York, 1993.

⁹ A polgárok közösségéről, mint a modern nemzetek létrejöttének szükséges feltételéről lásd Dominique Schnapper, i. m., különösen 83–95.

Az etnikai olyannyira kitöltötte a jugoszláv politikát, hogy már akár azt is *etnopolitikának* nevezhetnénk. Már a titói politika leglényesebb definícióiban is benne kellett lennie – annak heterogén elemeként. De ennek a politikának mégsem sikerült igazából beépíteni magába az etnikai elvet, hogy azt nacionalizálja a szó szigorú értelmében.

A politikumnak e nem politikaival való kiegészítése az egész történelmi és társadalmi valóság etnopolitikai megkettőződését eredményezte. A történelemnek két fő szubjektuma volt: az egyik a tisztán politikai, a munkásosztály, illetve a népet az ezen osztály nevében vezető kommunista párt; és a másik, a jugoszláv etnikum, amely egy etnikum feletti korpuszt képezett e politikai projektumban, a nemzetek és nemzetiségek ún. testvériség-egységében. Két diskurzív univerzum létezett: a politikai ideológiáé és a háborús történetek, azaz a hősi cselekedetek és a nagy vállalkozások hagyományos elbeszéléseinek univerzuma. A létezésről két nagy mítosz jött létre: egy modern, politikai, vagyis a forradalomról szóló mítosz, és a hagyományos, eposzi, a meghódítottaknak az uralkodók elleni harcáról szóló mítosz. Az első szerint valójában a történelem csak most kezdődik, a másik viszont arról az utolsó eseményről szól, amely szerint a történelem az etnikai felszabadulásért folyó harc végén véget is ér. Röviden, egyszerre két történelmi idő volt érvényben: egy történelmi és egy nem történelmi, azaz ciklikus idő;¹⁰ s hasonlóképpen két fő politikai szubjektum volt jelen, a társadalmi és politikai cselekedetek legitimációjának két forrása, vagyis összességében két társadalmi, politikai, történelmi, szemiotikai stb. univerzum. Még pontosabban egy megkettőzött univerzum.¹¹

¹⁰ Mint azt Claude Lefort észreveszi, a demokratikus forradalom a kollektív emlékezetben inkább „teremtette meg a hasadék érzését, amely nincs többé ott az időben”, semmint hogy „elhelyezett volna bennünket az időben, mint olyanban”. Claude Lefort: *Essais sur le politique XIXe-XXe siècles*. Les éditions de Seuil, Paris, 1986, 251.

¹¹ Jean-François Lyotard éppen ezen a módon, hasonló felosztásban fogja szembeállítani egymással a republikanizmust és a totalitarizmust, mint korunk két nagy áramlatát: „Az emberiség univerzális történelméről szóló mese” szemben áll a mítoszokkal és azok narratív rítusaival, „az univerzális polgár koncepciója” szemben áll a *Volk* elképzelésével, a bizonytalan identitások közössége a saját nevünk őrzésének közösségével, az esemény a kerettel, az ítélet a meséléssel. Az ún. kommunista országok ezen kettős tendenciák összefonódottságát mutatják, s ilyképp a szocialista republikanizmus még valamelyest megmenthető attól, hogy totalitarizmusnak nevezzük. Jean-François Lyotard: *Le postmoderne expliqué aux enfants*. Galilée, Paris, 1988, 59–60. E kérdéseket részletesen körbejárja: *Le Différend*, Les éditions de Minuit, Paris, 1983.

Mindez azt teszi felismerhetővé, hogy miképpen halasztódik el a világ varázstalanítása.¹² Ez a gyarmati és a posztkoloniális társadalmakra jellemző, ahol megfigyelhető az ősi világ erőteljes ellenállása a modernizációval szemben.¹³ A modern politikai intézmény erőszakos és forradalmi bevezetése nem mehetett végbe forrongások nélkül és a hagyományos kultúrára, a premodern időkből megöröklött „organikus” társadalmi testre tett mély hatások nélkül.¹⁴ Az etnikai határozza meg e heterogén elemet – e premodern összetevőt a modern kontextuson belül –, melyet a lokális politika nem hagyhatott figyelmen kívül az alapozáskor. Egyfelől szüksége volt rá, hogy megerősítse e konstitúciót, másfelől, hogy hatását is csökkenthesse. Az etnikai az, ami felmutatja a politikum gyengeségeit és törekenységét, ugyanakkor veszélyt is jelent a megöröklött társadalmi szervezetre nézve.

Kiderült, hogy „a modernitás társadalmi hatása” a legpusztítóbb, hiszen az etnikai jelenti az ellenállás legerősebb formáját éppen „a tulajdon történelmi transzformációjával”¹⁵ szemben. A modernitás elleni ellenállás középpontjában a kollektivitás áll, a kommunitárius Tulajdon, amely ügyel arra, hogy ez ne lépje át a kívülről érkező, lényegi gazdasági és társadalmi változások határát (emlékezzünk vissza arra, hogy elsődleges formája így hangzott: *villamosítás plusz iparosítás*). Am előrehaladott iparosítás nélkül a polgárság – a modern politikai rendszer kiformalódá-

¹² Lásd Charles Taylor: *The Ethics of Authenticity*. Harvard University Press, Cambridge-London, 1991, 3–4.

¹³ A kelet-európai népek felszabadulását Nyugaton a dekolonizáció folyamatként látták. Lásd erről pl.: Pierre-André Taguieff: *L'impuissance de politique et l'effacement de l'avenir – mondialisation sauvage et réactions ethnonationalistes*. *Parcours*, [Toulouse,] No 17/18, 349. Egyes elemzők meglátása szerint a posztkommunista átmenet „sokkal inkább hasonlít a Harmadik Világ posztkoloniális tapasztalataira, semmint a korabeli Latin-Amerikára vagy Dél-Európára.” Valeria Bunce: *The Yugoslav Experience in Comparative Perspective*. In: Melissa K. Bokovoy–Jill A. Irvine–Carol s. Lilly: *State – Society Relations in Yugoslavia*. Macmillan Press LTD, 1997, 350. Balibar azt a tényt hangsúlyozza ki, hogy „a modern nemzet pályája teljességgel a kolonizáció és a dekolonizáció történelmében írható le”. Lásd Étienne Balibar: *Nous, citoyens d'Europe? Les frontières, l'Etat, le peuple*. La découverte, Paris, 2001, 101.

¹⁴ Lásd Clifford Geertz: *The Interogative Revolution: Primordial Sentiments and Civil Politics in the New States*. In Uő.: *The Interpretation of Cultures*. Fontana Press, Harper Collins Publishers, 1993, 253–310.

¹⁵ Az individualizáció szerepét az orosz kommunista rendszer kialakításában lásd: Pierre Clermont: *Le communisme f contre-modernité*. Presses Universitaires de Vincennes, Paris, 1993.

sának feltétele – nem láthatja meg a napfényt.¹⁶ Ily módon, e hiány miatt az etnikai helyett, hogy visszahúzódott volna a politikaiból, éppen ott intézményesült.

Tekintettel az etnikai ellenállásra és kitartó voltára, továbbá a politikai élet fő szubjektumainak elfogadott etnikumok száma miatt, az állítható, hogy a politikai centralizmus és az ideológiai monizmus ellenére a titói Jugoszláviában kifejezetten megvolt a pluralizmus. Ez a lényegében etnikai többszólalmúság azonban nem volt kevésbé politikailag meghatározott. Éppen ezzel az etnikai szerkezettel magyarázható az a tény, hogy a jugoszláv társadalom nem volt multietnikus a szó valódi értelmében.¹⁷

A jugoszláviai etnikumok bonyolult együttélése erős politikai programot igényelt. Ám kiderült, hogy ez a vállalkozás az erejét, legalábbis ami kiegészíti, az etnikai gyökerekben találta meg. Hogy valamiképpen kijöjjön az etnikai pluralizmussal, azt a politikai célt tűzte ki, hogy minél erősebb plurietnikus vagy interetnikus egységet kovácsoljon. Az etnikumok ilyes közeledése – a *testvériség* formájában – akár egy új etnikumot is eredményezhetett volna, persze a reszocializáció hosszabb folyamata révén, amely e célra a legerőteljesebb állami kapacitásokat vette volna igénybe. Ha a viszonyok ténylegesen testvériek lettek volna, akkor nem lehetett volna megkülönböztetni az interetnikus és intraetnikus viszonyokat. A több egymástól különböző etnikumból álló unió maga is egy etnikummá, makroetnikummá vált volna.

Az etnikai pluralizmussal szemben csak az etnikai monizmus vehette fel a kesztyűt, a politikai projektum által bebiztosítva. Az etnikai összekapcsolódás legerősebb formája az interetnikus testvériség, miközben az etnikai unió rekonstruált etnikumként jelenik meg (mint „az idevándorolt délszlávok” mitikus etnikuma, melyet a szerencsétlen történelmi körülmények már rég szétszaggattak és megsemmisítettek). A szocialista

---

¹⁶ Lásd Petar Wagner: *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline*. Routledge, London–New York, 1994, 8., 56. A modernitás e történeti-szociológiai bemutatásának, továbbá a dekollektivizációról szóló hipotézisnek a vezérfonala a mi kontextusunkban igen jelentős. Ugyanezen a nyomon beszél Claude Lefort „a társadalom lényegének elvesztéséről”, „a társadalmi test széteséséről”, „az egyén légiessülésétől”. Lásd könyvét: *L'invention démocratique*. Les éditions de Fayard, Paris, 1981.[1994] 172.

¹⁷ Ti. a területi-politikai identitás vagy a bevonás és mobilizáció szintje – amelyről Anthony D. Smith megjegyzi, hogy egyaránt nevezhető nemzetnek vagy nemzeti hovatarozásnak, ahogyan etnikainak is, mint a horvát vagy a szerb – ugyanúgy, véleményem szerint, etnikai alappal bír. Lásd i.m. 166.

szövetségek föderációja képezte a politikai keretet avagy az állami-intézményi modellt, amelyen belül a szétdarabolt etnikai testek újra élő egészzé nőnek össze, a „kificamodott” etnikai korpuszok etnopolitikai egységévé. A kommunista ideológia a szabad egyesülést és a humanista szocializációt ígérve nyújtotta minden meglévő etnoarcheológia általános célját: mint az etnikai egyesülés sajátos ortopéd gyógymódja.

A hivatalos ideológia, amely a munkásosztály hiányától szenvedett (mely igazán hatásos politikai szubjektum lehet), továbbá a fejlett ipari társadalom hiányától is, a megmentő *etnikai formulát* vetette be. Tito híres szállóigéje, a „testvériség-egység” nem csak az egyik leghasználatosabb politikai frázissá vált, de a kommunista rendszer etnopolitikai alapjának jelszavává is; etnikai töltetté, amely megalapozta a politikai valóságot.

A rég elveszített pre-etnikai egységet (melynek alapjai az illír testvériségben található meg, a jugoszláv projektum alapmítoszában) az igen mély kulturális különbségek ellenére is csak egy bizonyos politikai konstrukció hozhatta vissza. Elsősorban azért, mert a *politikum lényege* lehetővé tette azt, hogy minden etnikum olyan helyről szólaltassék meg, amelyhez egyik történelmileg megörökölt etnikum sem tartozik – de egyiknek sem idegen. Éppen egy ilyen helyről mondhatja azt valaki, hogy a „mi népeink” (ti. etnikumaink), így szólítva meg a jugoszláv állam társadalmi és politikai valóságának főbb szereplőit. Emiatt valaki először is egy politikai személy, mert az etnikai vissza-elsajátítás a politikai diskurzusban megy végbe, amelynek egyes egyedüli címzettje: a nép (*narod, people*). A politikusok nyilvános beszédeit hallgatva sohasem lehetett biztosan tudni, kihez is fordulnak igazából: a (politikai) néphez (*narod, people*) vagy az etnikumokhoz, mivel mindkettőre ugyanazt a kifejezést alkalmazták (*narod*). A *démosz* és az *etnosz* közti szemantikai falat egyedül az egyes és többes számmal jelezték: a mi népünk (*naš narod*) és a mi népeink (*naši narodi*). „A mi népünk” mindig feltételezte a „mi népeinket”, a „mi népeink” pedig mindig a „mi (egyedüli és baráti) népünk” is.¹⁸

E két forma felcserélhetősége folyamatosan és spontán módon járult hozzá egy egységes szubjektum diszkurzív létrejöttéhez – több elemből jött létre egy, és fordítva. Ily módon etnicizálódott át a politika, és politizálódott át az etnikai identitás. Az állandó politikai közbeavatkozások

¹⁸ Habermas az etnonacionalizmusban éppen azt a koncepciót látja, „amely megzavarja a 'démosz' és 'etnosz' közti hagyományos különbséget”. Lásd Jürgen Habermas: *The Inclusion of Other. Studies in Political Theory*. The MIT Press, Cambridge, 1998, 129.

miatt az etnikai pluralizmus ugyan redukálódott, de ez a politikai redukció lényegében etnikai maradt, mert a kitalált és még meg sem valósult délszláv pre-etnoszra redukálódott. A „mi népünk” egyes számban jelzett formája, amelyet csak a „mi népeink” plurális formájának helyettesítéseként használtak, azt az illúziót keltette e játéknak hála, hogy a délszláv etnikum társadalmi-történelmi konstituálódása már végbement. A pre-etnikus redukció bekapcsolhatóvá vált az absztrakt politikai redukcióba, mert a pre-etnikai tartalom, vagyis a *közös etnikai örökség* teljesen hiányos volt. Ám ez az örökség elegendő volt ahhoz, hogy a politikai elem etnikaivá váljék, s hogy a politikait az etnopolitika keretein belül tartsa, megakadályozván, hogy létrejöjjön annak éltető eleme: a polgárság.

Az etnikumok reintegrációja kitörölhetetlen különbséget jelent a politikai és az etnikai közt – miképpen ez észlelhető is a kollektív szubjektum szinguláris/plurális megnevezésénél, ahogyan kisajátítják a névmást: miénk, mieink [*naš, naši* – a magyarban az egyes szám, többes szám másképpen, a főnévben jelenik meg: a mi népünk, a mi népeink – *a ford. megj.*] A megosztott szubjektum vissza-, elsajátításának helyét az egyes etnikumok „mi”-jével szemben valójában a *politikai avantgárd* foglalja el (az egyetlen társadalmi erő, amely ténylegesen elhatárolódik az etnikaitól). Az általuk használt „mi, munkások” szóösszetételnek az összes etnikai „mi” terjeszkedését kell megakadályoznia. Ám ezen avantgárd „mi” törekénységét annak etnikai kiterjesztésével óvják, noha politikai alapállása szerint ezzel nem rendelkezhetne: „mi, délszlávok”. A politikai „mi” és a kollektív etnikai szubjektum között keletkezett különbséget az etnikai mezőbe írták be, mert az nem haladja meg az etnikai nem és az etnikai faj közti különbséget. Emiatt vonhatjuk le ama következtetést, hogy a modern valóság politikai konstitúciója, különösen e valóság szubjektumáé, az *etnikai konstitúció* absztrakt szintjén ment végbe.

Ilyképpen az etnikai belülről politizálódott át. A politikumnak minden órában, bármi legyen is aktivitásának tárgya, etnikai vonatkozása van. Voltaképpen alapmotívumai mindig is az *etnikai különbségek* voltak, tehát végső soron ez mindig is az interetnikus együttélés politikája volt, e különbségek kibérbítésének és tompításának produktív módja. Ez a politika tette lehetővé az együttélést; az együttélést, amely etnikai alapú volt, nem pedig politikai a szó eredeti értelmében. Ezért is tűnt el a kommunizmus összeomlásával a közös etnikai identitás. A délszláv testvériség távoli rokonsággá, vagy még inkább hamis és rájuk erőltetett rokonsági viszonyvá vált.

Az etnikainak az új rendszerbe való visszatérte nem egyszerűen az etnikainak a visszatérte a politikai mezőbe, mert azt sosem hagyta el, annak ellenére, hogy a politikumot a *premodern társadalmi kontextusba* forradalmi úton vonták be.¹⁹ Ez valójában a „szub-etnikai” visszatérte, amely a szocializmusban az *etnikai alapmintázata* maradt, noha a politika a legmagasabb etnikai nívóra helyeződött. A rendszer bukása hozta magával azt a felfedezést, hogy a politikai problémák valójában etnikaiak – ami szöges ellentétben áll azzal a meggyőződéssel, amit a kommunista hatalomátvétel hozott magával: hogy minden etnikai kérdés voltaképpen politikai (ti. osztály- és szociális kérdés).²⁰

A jugoszláv szocializmus lényegében etnopolitikai karaktere azt követelte meg tőle, hogy ugyanakkor a narratív produktivitás rendszere is legyen (a nyilvános politikai diskurzusé, melynek alapjai a háborús történetek, a népfelszabadító eposzok), továbbá a materiális produktivitás rendszere is (a munka felszabadulásának előrehaladt voltáé és a mind nagyobb anyagi jólétéé). A minél nagyobb kudarcok úgy az egyik, mint a másik mezőben a rendszer összeomlását vetítették előre. Ezek a kudarcok immanens kritériumok révén váltak lemérhetővé: az egyik a kollektív emlékezet háborús valósága, a másik a „realista vizionárius” proletár avantgárd társadalmi-gazdasági valósága. Az emlékek mindjobban halványulni kezdtek, az ígéreteket viszont sohasem tartották be. Amit az egyik oldalon a narratív rendszer szemiotikus entrópiája véghezvitt (az emberek többsége előtt a háborús történetek elvesztették a legvalóságosabb valóság lenyűgöző hatalmát), azt tette a másik oldalon „a termelőerők felszabadításával” a gazdasági válság. A kommunista ideológia mind nagyobb sikertelensége, amely a valós nehézségekkel való szembesülés terén mutatkozott meg, ame-

¹⁹ Emiatt lehetetlen megítélni, ahogyan azt John B. Allcock megjegyzi, hogy a valósi kötődés gyors gyengülése vajon „a kommunista uralom negatív hatásának következménye a vallásra”, vagy talán inkább „a modernizáció folyamatának tágabb körű hatásáé”. John B. Allcock: *Explaining Yugoslavia*. Hurst and Company, London, 2000, 372.

²⁰ Mint Michael Walzer arra rámutat: „Ugyanakkor a marxista érvelésről, mint a hagyományos bölcsességgel szembeni legjelentősebb kihívásról kiderült, hogy téves. Az osztálykötődések sehol sem lettek erősebbek a nemzeti és etnikai csoportokhoz való kötődéseknél. Lásd erről írását: *Pluralism in Political Perspective*. In: *The Politics of Ethnicity*, melyben alkotótársként jelenik meg E.T. Kantowicz, J. Higham és M. Harrington (The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England, 1982, 5.)

lyekkel szemben meg kellett volna mérettetnie hatalmát és legitimitását, hozták világhosszúra a közös etnikai hovatarozás mesterségességét: mögötte az ingatag és összeomlóban lévő politikai konstrukció állt. Ime, a gazdasági fejlődés megtorpanása, de a hosszú ideje békében való élés és az enyhülés általános klímája miatt rengethették meg közvetlenül a kollektív identitást. Miután hirtelen kijózanodtak a „hamis etnikai közelség” mítoszából, rögtön az egy államban való tömörülésben találják magukat, egyszerismind a közös intézmények hálójának szorításában, kiteve magukat az asszimilációnak...

Az etnikai elv ma tapasztalható eszeveszett visszatérte, az etnonacionalizmus sérthetetlen uralma miatt egy voltaképpen cseppet sem népszerű belátást kellene szorgalmazni: az alapjaiban föderális politikai konstrukcióban volt a közös etnikai identitás. Ez az identitás a kommunista rendszer érájában másodlagos maradt. *Locusa* alapján ítélve ezen identitásnak még sokáig ilyennek kell maradnia, mert politikai célja éppen az volt, hogy az etnikumok együttélését „etnikumok fölötivé” tegye. Az etnonacionalizmussal ellentétben azt kellene megmutatni, hogy a posztkommunista, állítólagosan autentikus etnikai identitás alapjait tekintve szintúgy politikai konstrukció. Ez a dekonstruktív feladat azt implikálja, hogy az etnikai történetiségét hangsúlyozzuk ki, annak társadalmi-történeti gyártottságát: hogy a posztkommunista kollektív identitás tényleg posztkommunista.

* * *

Az előző korszak politikumát tehát az etnikaitól kezdve kellene elemezni, mégpedig a Jugoszlávia szétesésével létrejött kis nemzetek-államok etnicitását a politikum elemzésével. Ez a megszokott látásmóddal teljesen ellentétes lenne mindkét korszakkal ellentétben, és meggyőző csakis úgy lehetne, ha kimutatná az etnikai és a politikai reverzibilitását, amit az etnopolitika konstans uralma tett lehetővé.

Az etnikait a politikai elé tenni, hogy kiemeljük komplementaritásukat és azt, hogy egymást feltételezik, ebben az esetben annak javaslatát jelenti, hogy a jugoszláv kommunizmus genealógiájának feltérképezését ama kérdéssel kezdjük: egy bizonyos politika hogyan tudta pár etnikum *etnikai túlélésére* vonatkozó követeléseit kielégíteni – azon etnikumokét, amelyek kis demográfiai és területi voltak és geopolitikai kiszolgáltatottságuk miatt történelmük egész során a kiirtásnak, a törékenyebb békés

időkben pedig az asszimilációnak voltak kitéve.²¹ A követelések másik csoportja, mely minden hatalomra törekvő politikai opció előtt ott állt, a modernitásba való halaszthatatlan belépés: először is az iparosítás és a politikai intézmények kiépítése. Az etnikumok háborúban kötött szövetségének valósága előtt Tito mozgalma sikeres etnikai választ adott az etnikumok követeléseinek (melyek sorban mind posztimperialista tartalommal bírtak), és kellően erős politikai választ is a politikai követelésekre (amelyeket a modernitás kihívásaiból eredtek). A két világháború, mely e szövetség létrejöttéhez vezetett, kétségkívül meghatározták az etnikai konstitúció megvalósításának irányát a modern korban. Azoknak a viharos időknek a befejezéséről van szó, amikor a birodalmak uralkodtak a Balkánon, s amikor az etnikumok kialakulásának fő viszonyítási pontja, a kollektív Én kialakításához szükséges „jelentős Másik” a „teljességgel” idegen s halálos ellenség volt. (A szláv népek számára a német [*Nijemac*] mindig is par excellence az idegent jelentette: az, aki „a mi nyelvünkön” egy szót sem tud kimondani, „néma”).

Nehéz volna a délszláv *etnikai* közeledést elképzelni a birodalmak összeomlása és a világháborúk nélkül. Úgy tűnik, mindkét világháborúra és iszonyatos szenvedésekre volt ahhoz szükség, hogy az egymáshoz való közeledés a közös (meta)identitás megalkotásának jelentését is elnyerje. Ugyanúgy az európai politika második enyhülési szakaszára is szükség volt, ahogyan a blokkosodás végére, hogy lehetségessé váljék az *etnikai konstitúció második fordulata is*.²² Csak a külső fenyegetettség enyhülése tette lehetővé „a belső ellenzéknek”, hogy „külsővé” váljék. Az etnikai identitás kereteinek összehúzódása a birodalmi kulturális örökség átértékelésével járt együtt: ahol eddig főleg ellenségek voltak jelen, most megjelentek a barátok, és az autentikus kulturális kincs ott bukkanthatott fel, ahol mindezidáig csak az erőszakos akkultúráció tár-

²¹ „Nyugat-európai ember számára türes frázis, ahogyan bármely kelet-európai kis nemzet államférfia a 'nemzet haláláról', a 'nemzet megsemmisüléséről' beszél: nyugat-európai ember el tud képzelni kiirtást, leigázást vagy lassú beolvadást, de az egyik napról a másikra történő merőben politikai 'megsemmisülés' számukra csak fellengző kép, a kelet-európai nemzetek számára érezhető realitás. Itt nem kell kiirtani vagy kitelepíteni egy nemzetet, itt esetleg ahhoz, hogy veszélyben érezze magát, elég nagy erővel és nagy erőszakkal kétségbe vonni, hogy létezik.” Bibó István: A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In: Uő. *Válogatott tanulmányok. II. köt.* Magvető, Budapest, 1986, 218.

²² Az etnicitás dinamikus karakteréről és modern rekonstrukciójáról lásd: Philippe Poutignat – Jocelyne Streiff-Fenart: *Théories de l'ethnicité*. Paris, 1995, 135–136.

gyai voltak láthatóak. Ám csak a háború, a kifejezetten helyi és etnikumok közti háború „gyárthatta le” az *etnikai különbségek alapjait*, amely képessé vált arra, hogy az interetnikus közelséget eltüntesse, vagy még a politikailag produktív közelséget is.

Az etnikai konstitúciója két típusa közti különbség megegyezik a háború két típusa közti különbséggel: a világháborúéval és a helyiével. Egyik s másik etnikai konstitúció is a háborús tapasztalatok, a háborús történetek végtelen korpuszának narratív feldolgozásán alapszik. Az etnikumok saját kollektív tapasztalatainak értelmezése mindkét esetben *az utolsó háború valóságának és az ellenség kollektív identitásának* interpretációja. A politika etnikaival való kiegészítettsége az etnonacionalizmus előtt is olyan fontos volt, hogy azt mondhatjuk, a jugoszláv politika addig maradt meg, amíg a „népfelszabadító harcról” szóló háborús történetek csodálatot váltottak ki a tömegekben, és amíg az idegen hódítóval szembeni harc legitimitást adott e politikának. A komplementer tézis, amely az etnikainak a politikaival való kiegészítettségét hangsúlyozza, szintén érvényes: a munkásosztály politikájának sikertelensége mint egy bizonyos etnikai koncepció, az új kollektív identitás megteremtésének sikertelensége jelent meg. A föderális politika összeomlása pedig a felszínre hozta a halálos ellenségeskedést, a végtelen és kibékíthetetlen etnikai különbségeket. Amelyek maguk sem tarthatnak ki a politikai mesterkedések és konstrukciók nélkül.

Fordította: Szerbhorváth György